

ДОСТОВІРНІСТЬ СВІДЧЕННЯ: РЕЛЯЦІЯ РУЗИ ВАҒНЕР ПРО ЛЬВІВСЬКИЙ ПОГРОМ ВЛІТКУ 1941 р.

В іншій публікації¹ я вже звертав увагу на конкретний випадок, коли український історик не визнав за достовірні джерела свідчення євреїв, які пережили Голокост на території України, а натомість перебільшував значення документів офіційного характеру, ще й використовував останні без критичного аналізу їхньої вірогідності². У даному випадку, мені здавалося, йшлося про те, щоб вилучити з джерельної бази такі джерела (свідчення євреїв), які б вказували на вбивство євреїв українськими націоналістами (ОУН, УПА) під час Другої світової війни. З другого боку, йшлося також про те, щоб дати перевагу саме таким джерелам (документам, які походили із власне націоналістичних структур), які б заперечили або принаймні замовчували б співучасть націоналістів у винищенні єврейського населення.

Мені вже доводилося зустрічатися з подібним трактуванням джерел у розмовах і виступах інших істориків з питань мордування українськими націоналістами поляків на Волині 1943 р. Мовляв, тексти, які походять від польських жертв, це – «тільки реляції», та немає «документа», яким націоналістичний провід давав наказ забивати польське населення. Такий підхід до джерел применшує злочини тих сил, з якими історик солідаризується або навіть ідентифікує себе, оскільки дає почути передусім пояснення виконавців, водночас маргіналізуючи голоси їхніх жертв. Але навіть історики, які не мають жодних симпатій до ОУН і УПА, неадекватно користуються

¹ *Курило Т., Химка І.* Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича // *Україна модерна*. – 2008. – Ч. 13 (2). – С. 260–261.

² Переважну частину джерел, на підставі яких написано статтю, автор отримував упродовж останніх шести років від проф. Джеффри Бурдса (Jeffrey Burds). Мої спроби переконувати його бути співавтором цієї статті не вдалися. Натомість він дав мені дозвіл друкувати її, за що я йому щиро дякую.

свідченнями євреїв, що пережили Голокост³. Намагаючись якнайоб'єктивніше підійти до проблематики, вони часто мають сумніви щодо статусу таких джерел, як свідчення, спогади, реляції, особливо коли йдеться про таку дражливу тему, як Голокост в Україні. До якої міри можна їм довіряти? Якою є їхня специфіка як джерела? Нещодавно Карел Беркгоф звернув увагу на цю проблему, опублікувавши чудовий аналіз різних у часі свідчень Діни Пронічевої про розстріл євреїв у Бабиному Яру та її втечу звідти⁴. Автор намагатиметься йти тим самим шляхом, щоб дати відповідь, принаймні часткову, на поставлені питання, проаналізувавши одне свідчення.

Предметом аналізу є реляція Рузі Вагнер, єврейки, яка пережила війну у Львові. Вона була і свідком, і жертвою погрому, який вибухнув невдовзі після того, як німці зайняли галицьку столицю⁵. Свою реляцію вона написала у Кракові 1945 р. для Єврейського історичного інституту⁶. Інститут було розташовано у Варшаві, але збирав він тисячі реляцій й в інших містах повоєнної Польщі. Одразу по війні багато євреїв з України, переважно з Галичини і до меншої міри з Волині, знаходилося в Польщі, і значна частина їх лишила свої свідчення. Ці реляції становлять великий корпус джерел з історії Голокосту в Україні, майже не використовуваний досі українськими істориками⁷.

Вибір саме свідчення Рузі Вагнер як прикладу для аналізу вмотивовано тим, що у цьому випадку існує виняткова нагода порівняти опис подій у реляції Рузі Вагнер з фотографіями і кінозйомками тих самих подій. Це дасть нам змогу перевірити не тільки загальний курс наративу, а також і деякі його подробиці.

³ Дюков А. Второстепенный враг. ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – М.: Regnum, 2008. – 152 с.

⁴ Berkhoff K.C. Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Eds. R. Brandon and W. Lower. – Bloomington, 2008. – P. 291–317.

⁵ Про погроми в Західній Україні див.: Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – Munich, 1997. – P. 54–67; Zbikowski A. Local Anti-Jewish Pogroms in the Occupied Territories of Eastern Poland, June–July 1941 // The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / Ed. L. Dobroszycki and J.S. Gurock. – Armonk; New York; London, 1993. – P. 173–79; Ионес Э. Евреи Львова в годы Второй Мировой Войны и Катастрофы европейского еврейства, 1939–1944. – Москва; Иерусалим, 1999. – С. 93–99; Gilbert M. Atlas of the Holocaust. – London, 1982. – С. 67. Існує велика кількість документації про Львівський погром: німецькі джерела офіційного походження, автобіографічні матеріали німецьких солдатів, щоденники і спогади євреїв, поляків і українців, фільми і фотографії.

⁶ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, «Relacje. Zeznania ocalałych Żydów», sygn. 301/442.

⁷ Винятком є цінна стаття Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941–1944 роках // Львів: Місто, суспільство, культура / Ред. О. Аркуша, М. Мудрий. – Львів, 2007. – С. 546–566.

Оригінал тексту свідчення Рузі Вагнер складається з 24 листків машинопису. Частина машинопису, що стосується львівського погрому, займає листки 1–7, а решта тексту описує подальший розвиток подій. Тут публікується частина про львівський погром, без жодних пропусків, у перекладі Івана Сварника з польськомовного оригіналу⁸.

Уже перші дні принесли передчуття того, що мало статися. Євреїв почали виловлювати до праці. Це завдання надали низам української національності. Першою працею зловлених було очищення і винесення трупів з в'язниці при вул. Замарстинівській, Лонцького, Казимирівській (Бригідки). Це була жахлива праця, тим більше що українські наглядачі й гестапівці ставилися до євреїв, як до вбивців тих людей і при цьому безжалісно катували їх. І вже тоді почали текти потоки сліз жінок, матерів і дітей, батьки і чоловіки яких, зловлені до праці, більше не поверталися додому. Наступний день, вівторок, був початком масових українських ексцесів, на які німці дивилися з усмішкою задоволення і які вони самі за кілька днів перейняли у свої руки.

Це були дні й ночі жахливої тривоги. Мало хто спав у помешканні, ховалися по пивницях, горищах і т. п., і вже тоді почали влаштовувати криївки-схрони. Того вівторка і я опинилася у великій небезпеці, що далі опишу детальніше. Я жила з усією своєю родиною по вул. Замарстинівській, безпосередньо біля в'язниці на цій вулиці. Від самого ранку того пам'ятного дня почали долимати чутки про виловлення євреїв «до трупів». З кам'яниці ніхто не зважився висунути носа за браму, адже був день українського свята, і заповідали несподіванки. Та особливі побоювання стосувалися чоловіків. На 1 поверсі (сучасний 2 поверх. – *І.С.*) в одній з винаймачок нашої кам'яниці ми виявили дуже щасливе розміщення помешкання.

З кухні вели дуже вузькі двері до туалету, який з боку ганку взагалі майже не було видно. Ці двері замаскували, пересунувши креденс, і таким чином сконструювали крийвку для чоловіків. Оскільки ми мешкали на партері, то боялися залишатись у помешканні. Уся родина зібралася у згаданій сусідки, а я залишилася на ганку й партері, щоб у разі небезпеки дати знак сестрі, яка чергувала на ганку II поверху, щоб чоловіки сховалися в туалеті. (Їх було кільканадцятьоро осіб, і вони не могли весь час сидіти в цій крийвці). Звісно, ми не чекали, що й жінкам загрожує небезпека.

Була година 11-та перед полуднем. Сказали, що українці ведуть вулицею колони єврейських чоловіків і жінок. Однак ми не усвідомлювали того, що відбувається. Несподівано в брамі з'явився якийсь підліток з обличчям бандита.

⁸ Автор статті замінив у перекладі галицьке слово «жиди» загальнозживаним нині словом «євреї».

З міною, сповненою сарказмом і ненавистю, він сказав мені й сусідці, з якою я стояла на ганку: «Ходіть-но панянки трохи попрацювати». В мене стало серце, нас візьмуть до трупів. Однак без слова прохання чи опору я пішла за ним, втішена, що на II поверсі побачили, що діється, і встигнуть сховатися. Щойно я вийшла з брами нашої кам'яниці, як мене оточила зграя вуличників. Усе ще не розуміючи ситуації, я йшла під штурханами й поштовхами у бік казарм. Перед казармами стояла шеренга чоловіків, жінок і дівчорі – міське шумовиння. Перш, ніж я окинула поглядом усю картину, мене засліпив удар в обличчя. Дикі крики й вереск, хтось ухопив мене за волосся, мене кидали, мов м'яч, із рук до рук, я потрапила у ворота казарми, а звідти завдяки штурханам і копнякам, вилетіла, мов стріла з праці, на подвір'я. Спантеличена й наполовину непритомна від болю, я, однак, інстинктивно відчула, що найбезпечніше буде якнайшвидше відійти від входу й узятися до роботи. Отож, використавши момент, коли мої кати зустрічали наступну жертву, я вихопилася на середину подвір'я, яке вже заповнили сотні чоловіків, жінок і дітей. «Що тут треба робити?» – спитала я в найближчої товаришки по недолі. «Прошу не розмовляти, – відповіла запитана, – прошу нахилитися й збирати руками пісок у купку, бо як якийсь підліток побачить, що пані цього не робить, то пані наразиться на дальше знущання і биття». Мені не треба було інших пояснень. Я зрозуміла. Я боялася роботи з трупами, натомість зіткнулася з чимось значно гіршим. Не робота була метою, задля якої сюди збирали чимраз більше нещасних жертв. Я пригадала собі оповіді з часів погромів Хмельницького. І тепер зрозуміла, що нині я і мої нещасні товариші недолі стали жертвою такого погрому.

З незвичним стоїцизмом я взялася за роботу. Погляд стежив за вхідною брамою, і я з полегшенням зауважила, що серед закривавлених тіл, які вкидали раз у раз, не було нікого з моїх найближчих.

Тим часом «забава» посилювалася. Нелюдські крики, розбиті голови, спотворені тіла й жахливо спотворені обличчя побитих, залиті кров'ю, змішані з болотом, викликали збудження кровожерних інстинктів черні, що вила від розкоші. Зімлілих жінок і старців, що майже без дихання лежали на землі, ще зопалу товкли палицями, копали й волочили по землі. Орда, шаленіючи, шукала все нових емоцій. Зі скалічених посинілих тіл здирали одяг, не дивлячись, чоловік це чи жінка. Ми, хто вже пережили це чистилище, нахильцем гарячково змітали руками пісок з подвір'я і з жахом дивилися на ці сцени, а кров холола нам у жилах. Коли ж ненаситні кати здерли увесь одяг із якоїсь жінки й палицями безжалісно періщили голе тіло, то німецькі солдати, які проходили подвір'ям, яких ми просили втрутитися, відповіли: «*Das ist die Rache der Ukrainer*»⁹ тоном, сповненим схвалення цих дій. Вони проходили з виразом панів і фотографували голих жінок,

⁹ Це помста українців (нім.).

яких катували: «*Das wird in Stürmer sein*»¹⁰, тішилися, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства.

За кілька годин нашої праці, впродовж яких приводили все нові жертви, подвір'я було виметене, як мармурова підлога. Нам наказали стати під стінами мурів, що оточували подвір'я. Ми відчували, що наближається наша остання мить.

– Тепер нас розстріляють, – пробіг тривожний, розпачливий шепіт серед маси, що тремтіла. Мені в ту мить це було байдуже, але багато хто з-посеред нас, навіть чоловіки, почали переплітати свої зойки від болю з плачем і жалем за життям, яке їм доведеться втратити такими молодими, за своєю родиною, якої вже не побачать. Я намагалася переконати їх, що все одно, загинуть вони нині чи завтра, адже нинішні події це лише початок того, що буде. Та вони навіть не розуміли моїх слів. Усі інстинктивно пхалися назад, сподіваючись, що куля не досягне так далеко, і його може заступити тіло того, хто стоїть перед ним. Я стояла з самого переду. Після того всього, що я побачила раніше, я відчувала страшенну апатію й не бажала далі жити. Крім того, я була дуже ослаблена й не могла витримати жакливого смороду крові, що зашкарубла на відкритих ранах.

Якоїсь миті я відчула якість полегшення і втратила відчуття реальності. Це тривало частку секунди. Хтось, хто стояв побіч мене, бачачи, що я млію, підтримав мене й опритомнив словами: «Нехай пані сяде, бо пані мліє». Я сіла на землю, шкодуючи, що мені перервали блаженну мить непритомності.

Побита маса зганьблених і переслідуваних людей стежила тепер за кожним рухом призвідців погрому, напружено очікуючи подальшого ходу подій. Але вони чомусь не поспішали покінчити з нами. Нестриманій голоті не вистарчала наша кров і пониження. Вони бажали здобути з цієї забави матеріальнішу користь.

Перед тремтячою скатованою масою нещасних жертв стали проститутки зі своїми фагасами і, як володарки, наказали нам скидати з себе взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до подоби. Потім нам наказали віддати наші документи, особливо советські паспорти.

Один із бандитів оголосив, що як у когось із нас знайдуть якісь гроші, персні чи інші коштовності, то нам біда. Негідник навіть не сподівався, який багатий результат дасть це його нице розпорядження.

З усіх сторін на середину подвір'я почали викидати 50 і 100-рублеві банкноти, перстінці, годинники й різні інші коштовності. Викидали далеко від себе, аби, боронь Боже, «володарі нашого життя і смерті», 15-літні шмаркачі, не зауважили, від кого походять дані предмети.

¹⁰ Це буде у «Штюрмері» (нім.).

Хто цього не бачив, не повірить, що тисячі рублів у банкнотах і золоті валялися по землі, а герої дня жадібно збирали наше майно.

(Зазначу, що в записаних тут спогадах немає ані крихти перебільшення, а навпаки, я не в стані змалювати те, що бачили тоді мої очі й чули вуха).

Описую події у Львові, але порівняно з пізнішими відомостями, що надходили з інших більших чи менших місцевостей, вони були всюди ідентичними, бо здійснювалися за наперед усталеною програмою й виконувалися тим самим «загоном смерті», який всюди за допомогою місцевого шумовиння давав свої гастролі, щоразу залишаючи такі ж криваві жнива.

Я також піддалася загальному психозові, відкинула далеко від себе значну суму грошей і біжутерію, які мала при собі. Признаюся, що мені навіть шкода було цього вчинку, не тому, що мені жаль було грошей, а тому, що мені здалося дурним, що цілком байдужа щодо смерті, якої сподівалася, я злякалася безсовісної погрози негідника.

Тим часом наближався вечір, і почали перемовлятися, що нас мають випустити. Вечірня прохолода трохи освіжила мене, отож я встала і роззирнулася. У натовпі я побачила закривавлене й посиніле обличчя моєї сусідки з партеру п. Кікенес.

Я підійшла до неї і дізналася, що моя 16-річна на той час сестричка Сая також є в цьому натовпі. Я завилала від болю. Це делікатне, вугле дитя у цьому жадливому пеклі, до того ж саме й покинуте. Понад годину я бігала навколо подвір'ям, розпачливо волаючи «Салюню, Башехес». Однак марно. Я благала п. К., щоб вона пішла зі мною і показала місце, де бачила мою сестричку. Однак вона, байдужа до мого болю або ж перейнята своїм власним, не хотіла нікуди йти, лише здалека показуючи мені місце, в якому я маю шукати свою сестричку.

Незважаючи на зойки й прокльони, я проштовхувалася між людьми, що лежали на землі й стогнали від болю й слабкості.

Врешті я знайшла Салюсю із закривавленим обличчям і спухлими губами. Я притулила її до себе, й ми розплакалися.

Вона втішила мене, що ні з ким більше з нашої коханої родини нічого лихого не сталося, бо розбійники, не змігши відчинити двері, потягли її з собою й пішли.

Доля бажала, щоб і вона мала при собі коштовності матері й гроші, які Маруля повісила їй у торбинці на шиї. Бідолашна, почувши, що нас мають випустити, дуже журилася втратою цього майна. Я, звісно, втішала її, а потім вижебрала десь трохи води в жменю, щоб змочити її губи, зашкарублі від крові.

Тим часом на подвір'ї запанувало пожвавлення, зросла надія, що чутки про наше звільнення є правдивими. Уже формувалися пари, і перша колона вийшла з подвір'я. Тут і там лежали трупи дідів і бабусь, які не витримали тортур, і

тих, хто згасав внаслідок отриманих ран. На жаль, ніхто про них не турбувався. Ще не певні, чи нас випускають, чи переводять деінде, ми вишикувалися в шеренгу й за мить вийшли на вулицю. Кілька кроків, і ми були вдома.

Увесь день зойки й крики...

...на думку, що ми серед тих нещасних¹¹.

Наступного дня ми довідалися, що погром одночасно відбувався у всьому місті, з тою різницею, що люди, яких забрали на Лонцького чи до Бригідок, уже не побачили світу. Поза тим із помешкань пограбували все, що лише вдалося, а чого не можна було забрати, озвірілі типи нищили чи навіть підпалювали на місці. Сліди цього вандалізму було видно й у нашій кам'яниці.

Це було перше, що ми пережили після здобуття Львова німцями.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, «Relacje. Zeznania ocalałych Żydów», sygn. 301/442, l. 1–7.

Завірена копія. Машинопис.

Згідно з реляцією Рузі Вагнер, описані події мали місце у вівторок після зайняття Львова німцями. Німці напали на Радянський Союз у неділю 22 червня 1941 р. і були у Львові уже в понеділок 30 червня. Отже, жахливе пережиття, описане в реляції, мало відбутися 1 липня 1941 р. Таке датування збігається з хронологією львівського погрому, поданого німецьким дослідником Дітером Полем¹².

Руза Вагнер розпочинає свою реляцію коротким описом першого дня погрому, коли виконавці ловили євреїв-чоловіків, щоб вони видовбували трупи з трьох львівських в'язниць. (У тюрмах були тисячі замордованих енкаведистами політичних в'язнів¹³). Ловлення євреїв добре відоме історикам Голокосту, тому що воно зафіксоване не лише в багатьох інших реляціях, а й також у тижневих кіноновинах (Wochenschau), що їх німці демонстрували у кінотеатрах. У них недвозначно зазначалося, що чоловіки, яких ловили кремезні фігури у цивільному одязі, це євреї («das jüdische Mordgesindel» – дослівно: єврейське мордсволота). Фільм знято 31 червня 1941 р.¹⁴ Нещодавно дослідниця Аріяна Сілецька відкрила невідомий доти фільм, що також

¹¹ Купюри в оригіналі.

¹² Pohl D. Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1997. – S. 61.

¹³ Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів, 2002. – С. 56, 109–41, 155–65, 346.

¹⁴ Deutsche Wochenschau – Nr. 566/29 / 10.07.1941. Детально про фільм: <http://www.cineholocaust.de/cgi-bin/gdq?efw00fbw000826.gd> (використано 19.08.2008).

покаже ловлення чоловіків, і на додаток кількох жінок, на вулиці Коперніка у Львові. Фільм зняв фотограф із Першої гірської дивізії німецької армії (1. Gebirgs-Division), нині він знаходиться в Українсько-Канадському Дослідчо-Документаційному Центрі (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre) у Торонто. Фільм німий.

Видовбування трупів також підтверджено у фільмах і фотографіях. Німецькі кіноновини показували, як чоловіки в костюмах, оскільки їх схопили з вулиці, несли трупи з в'язниці і клали їх в акуратні ряди. Ілюстрація 1 також відбиває цей момент: чоловік, вбраний в костюм, взутий відповідно до ходження по місту, а не до викопування трупів, тримає в руках кайло і видовбує труп. Поруч стоїть чоловік (ми бачимо лише його ноги), відповідніше до діла вбраний і взутий. Фотографія показує, як євреї під наглядом викопує труп жертви НКВД. На звороті фотокартки є напис по-німецькому: «Jude beim Ausgraben v. Blutopfern» (Євреї при викопуванні жертв) (іл. 1).

Ця фотографія походить з приватної колекції Дейвіда Лі Престона (David Lee Preston) з Філадельфії. Він купив її разом з іншими фотографіями, які стосуються львівських подій 30 червня 1941 р., на інтернет-аукціоні iБей (eBay) у серпні 2002 р. Мені не відомо, хто продав фотографії, але припускаю, що це був нащадок німецького воїна, який служив у згаданій Першій гірській дивізії.

Вагнер зауважує, що євреї, які працювали навколо трупів, «більше не поверталися додому». Цей факт також добре відомий спеціалістам з історії Голокосту в Галичині і підтверджується іншою фотографією з колекції Престона (іл. 2).

Цей самий сюжет відображено і на інших фотографіях. Показано нагромадження трупів на подвір'ї в'язниці на вулиці Лонцького. Дехто неправильно тлумачив трупи як жертви НКВД¹⁵, насправді ж це трупи тих євреїв, які видовбували і вносили трупи людей, замордованих енкаведистами. Жертви НКВД після винесення з в'язниці було складено у чіткі ряди, на нашій фотографії трупи розкидані безсистемно. Одяг на нашій фотографії доволі чистий і свіжий, навіть сорочки білі, натомість одяг на жертвах НКВД був радше забруднений і сірий. Також на нашій фотографії видно патики й інструменти, що євреї використовували їх у своїй роботі у в'язниці¹⁶.

¹⁵ *Musial B. Bilder einer Ausstellung: Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung «Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944» // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 1999. – Bd. 47, h. 4. – S. 581.*

¹⁶ Про те, як можна відрізнати на фотографіях жертви НКВД від замордованих пізніше євреїв, див.: *Boll B. Złoczów. July 1941: The Wehrmacht and the Beginning of the Holocaust in Galicia: From a Criticism of Photographs to a Revision of the Past // Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century / Ed. by O. Bartov, A. Grossmann, M. Nolan. – New York, 2002. – P. 61–99, 275–83.*

Ілюстрація 1

Ілюстрація 2

Ілюстрація 3

Ілюстрація 4

Ілюстрація 5

Ілюстрація 6

Люстрація 7

Люстрація 8

Ілюстрація 9

Ілюстрація 10

Ілюстрація 11

Після розповіді про події 30 червня Вагнер переходить до подій наступного дня, у яких їй самій припала роль жертви. Вона описує як погромники знущалися з неї та інших жінок, як били, копали і хапали за волосся. Ці знущання також добре задокументовано візуально. Німці знімали тоді фільм, який показує, як погромники били одну жінку, а іншу тягли за волосся по вулиці. Фільм зберігається у Кіно-Відео-Архіві Стівена Спілберга при Меморіальному Музеї Голокосту США (Steven Spielberg Film and Video Archive at the United States Holocaust Memorial Museum)¹⁷. Знущання над жінками також зафіксовано у серії фотографій, знятих професійними військовими фотографами і збережених у Бібліотеці Вінера у Лондоні¹⁸ (іл. 3).

Вагнер розповідає, що серед натовпу були і жінки, і діти. Також згадує підлітків, «15-літніх шмаркачів», які катували жінок. Усе це також задокументовано фотографіями з Бібліотеки Вінера¹⁹ (іл. 4, 5, 6).

Незабаром після викрадання Вагнер потрапила до подвір'я, де мала, разом з іншими, руками збирати пісок. Цей момент також знято німецьким фотографом²⁰ (іл. 7). (Поки я не відкрив для себе реляцію Рузі Вагнер, сюжет фотографії був для мене загадковим).

Далі вона розповідає, як погромники здирали одяг із жінок і з чоловіків. Є і такі фотографії. Вагнер зауважує, що фотографи особливо цікавилися голими жінками. І дійсно, дванадцять фотографій показують жінок вже роздягнутими або в процесі роздягання²¹, і тільки одна зафіксувала роздягнутого чоловіка²² (іл. 8, 9).

Вагнер коротко розмовляла з німецькими солдатами, які фотографували ці знущання. Існує і фотографія самих фотографів, також із колекції Бібліотеки Вінера²³ (іл. 10).

Виміна слів Вагнер з солдатами є цікавою. Солдати казали їй, що вони фотографують ці сцени для німецької газети «Дер Штюрмер» (Der Stürmer). Цей щільно ілюстрований тижневик, редагований Юліусом Штрайхером, був вкрай антисемітським виданням. Але жодної з цих фотографій газета не опублікувала²⁴. Варто також звернути увагу на те, що солдати на місці погрому

¹⁷ The United States Holocaust Memorial Museum Archives, Story RG-60.0441, Tape 402.

¹⁸ The Wiener Library Institute of Contemporary History, Photo Archive (*дани* – WLICH-PA), № 1616–18, 1633–50, 1676–78. Іл. 3 є № 1677.

¹⁹ Ibid, № 1642, 1644, 1676.

²⁰ Ibid, № 1633.

²¹ Ibid, № 1618, 1635, 1636 (те саме, що 1678), 1639, 1640, 1642, 1643, 1644, 1645, 1646, 1648, 1649. Іл. 8 є № 1618.

²² Ibid, № 1647.

²³ Ibid, № 1616. Ця фотографія доступна в Інтернеті, і ще там точно показується, де в сучасному Львові було знято фото (на вул. Замарстинівській). <http://www.deathcamps.org/occupation/lvov%20ghetto.html> (використано 19.08.2008).

²⁴ Хочу щиро подякувати Оксані Михед, яка перевіряла газету.

говорили німецькою мовою, отже, вони були німцями, а не українськими солдатами батальйону «Нахтігаль». Це не доводить, але свідчить на користь версії, що «Нахтігаль» не брав участі у львівському погромі²⁵.

Під вечір, пише Вагнер, погромники на вул. Замарстинівській випустили свої жертви на волю. Здається, що це зафіксовано в останній частині вищезгаданого фільму з Кіно-Відео-Архіву Стівена Спілберга.

* * *

З нашого зіставлення тексту Рузі Вагнер з візуальними джерелами виходить, що принаймні у цьому випадку свідчення про львівський погром є до високої міри достовірним. Натомість варто звернути увагу на кілька неточностей, які походять з обмеженого поля зору жертви.

Одна така, зрештою дуже незначна, неточність є у тому місці, де Вагнер пише, що той пам'ятний для неї вівторок «був день українського свята». Певно, вона чи її сусіди бачили, що українці тоді носили синьо-жовті кокарди, але не через те, що було якесь свято, а через те, що попереднього дня було проголошено українську державу.

Друга неточність набагато вагоміша. Вона ідентифікує справців погрому як «низи української національності» (*metry społeczne narodowości ukraińskiej*), «українці», «бандити», «вуличники», «міське шумовиння», «чернь» (*tłuszcza*), «орда». Як жертва, вона не мала внутрішнього розуміння виконавців погрому. Правда, з одягу і облич погромників, показаних на фотографіях, і з браку на них характерних пов'язок мільйонерів, версія про справців як «шумовиння» виглядає переконливою. В українській мемуаристиці також побутує така версія²⁶. Але американському дослідникові Джеффрі Бурдсу вдалося встановити,

²⁵ Про контроверсію щодо участі «Нахтігалью» в Львівському погромі див.: *В'ятрович В.* Легенда про Nachtigall // *Українська правда*. – 2007. – 14 грудня (<http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/14/68437.htm>, використано 03.09.2008); *Його ж.* Як творилася легенда про Nachtigall // <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/index> (використано 03.09.2008). Є й інші аргументи проти участі «Нахтігалья» у львівському погромі.

²⁶ «Що погром зробило “міське шумовиння”, “міська чернь”, і що погром був заохочений німцями, говорять усі очевидці» (*Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – Вид. 2-ге. – Львів, 2006. – С. 112). Цей автор помилково вважає, що справці погрому були переважно поляками. Щодо іншого моменту в історії Голокосту в Львові, але, може, маючи на увазі погром 1941 р., Володимир Янів написав: «Що львівський мотлох – в рівній мірі український як польський – хотів збагатитися при переношуванні жидів до гетта, в це не сумніваємось і цього не похваляємо. Але знов же це не уповноважнює до узагальнень, а каже тільки про структуру мотлоху. Для прикладу пригадаємо тільки, що робив німецький мотлох (отже, члени одного з найбільш дисциплінованих народів) в момент капітуляції Німеччини: тоді ставали добиччою товпи магазини, вантажні поїзди, харчі й отанне майно земляків-утікачів, заладоване до потягів. Сцени були надто яркі, щоб їх забути. Відомо: мотлох! Закон товпи» (*Янів В.* До злобної характеристики Коґона в його книжці про німецькі концтабори // *Час (Фюрт)*. – 1947. – 18 травня).

що принаймні вісім виконавців на фотографіях з Бібліотеки Вінера належали до щойно оформленої української міліції²⁷. Бурдс порівнював обличчя виконавців на фотографіях з фотопортретами на міліціонерських виказках. З його дозволу наведу тут один приклад з його не опублікованого досі дослідження. Іл. 11 складається з трьох окремих фотографій. У середині є виказка українського міліціонера. Того ж самого міліціонера у кепці можна впізнати на двох фотографіях з Бібліотеки Вінера. На обидвох фотографіях справці позують з голою жінкою, однією зі своїх жертв. У фрагменті фотографії зліва виказки²⁸ наш міліціонер стоїть другий зліва, у другому фрагменті²⁹ – другий справа (іл. 11).

Можливо, що виконавці погрому походили із суспільних низів – їхнє соціальне походження допоки не вивчене, але вони не були звичайними хуліганами. Українські міліціонери справили епізод із жінками під час львівського погрому. А жертви, як Рузя Вагнер, не могли розуміти, ким були справжні справці. Натомість Вагнер зрозуміла, що епізод був не стихійний, а організований, бо пише: «Описую події у Львові, але порівняно з пізнішими

²⁷ Дана стаття не має на меті з'ясувати всі питання щодо львівського погрому та його ініціаторів і справців. Нині на повне і комплексне дослідження погрому працюють два дослідники – Джеффі Бурдс і Марко Царинник. Але на прохання одного з анонімних рецензентів додаю ще інформацію. Хоча не знаю німецького документа, який б указував на роль міліції в львівському погромі, є такий, що стосується золочівського погрому: Ereignismeldung UdSSR, № 24, від 16 липня 1941 р., в: Einsatzgruppen in der UdSSR und die Judenfrage. – The Beate Klarsfeld Foundation [Б.м. і р.]. Зорганізовано українську міліцію Львова ранком першого дня німецької окупації, тобто 30 червня 1941 р. Записалися до неї на терені Св. Юра, де також розташувався батальйон «Нахтігаль» під проводом Романа Шухевича. Я натрапив на спогад одного громадського діяча, який спробував записатися до міліції. Спогад походить з 1947 р.:

«Почалась організація громадянської міліції, щоб утримати порядок в місті, бо темні типи міського шумовиння кинулись грабувати склепи. Записувалась до міліції головно студентська молодь, записався і я, з огляду на те що 20 років тому був я військовим, не міг спокійно дивитись на цю масу неупорядкованих людей з національними пов'язками на лівій рукаві, бо при записуванні видавали пов'язки.

Підходить до мене якийсь селянський хлопчина обвішаний бомбами і з рушницею за плечима і в досить грубій формі звертається, щоб я не втручався в не свої справи, бо "ми тут порядкуємо", хто це "ми" мені було невідомо, чи це про себе він думав, чи може про якусь групу людей, але зрештою це таке маловажне, став я до шеругу, який уже трохи упорядкував і по всьому.

Нарешті вишикували цих людей у два шеруги, перевели на друге подвір'я, бо запис відбувався у подвір'я біля палати митрополита, прийшло якесь "начальство", проходять побачили мене. "Ви що тут робите?" питають. "Таж я українець, то й роблю те що в данну хвилину потрібне!" відповідаю. "Це можуть робити молодші, Ви йдіть і робіть щось більше відповідальне!"

Вийшов я з шеругу, зняв з руки пов'язку і на хвилину задумався, що маю робити?» (Гонта Д. Друкарство Західної України підчас окупації. Конкурс на спогади. – Вінніпег, [Б.р.]. – Л. 40–13 – 40–14).

²⁸ WLICH-PA, № 1648.

²⁹ Ibid, № 1645.

відомостями, що надходили з інших більших чи менших місцевостей, вони були всюди ідентичними, бо здійснювалися за наперед усталеною програмою й виконувався тим самим “загоном смерті”, який всюди за допомогою місцевого шумовиння давав свої гастролі, щоразу залишаючи такі ж криваві жнива».

Також характерно, що Вагнер, не знаючи точно, ким були погромники, називає їх просто «українцями». Багато інших реляцій уцілілих євреїв про погроми в Західній Україні також називають справців «українцями», без того, щоб уточнити, ким були, власне, ті українці-погромники. Отже, жертви були схильні узагальнювати поведінку «українців», рідко маючи можливість правильно ідентифікувати окремі групи виконавців погромів.

* * *

Назагал багато тверджень у свідченні Рузі Вагнер знаходило незалежне підтвердження у фільмах і фотографіях, знятих німцями у перші два дні львівського погрому. Не було випадку, коли фільми або фотографії показали щось, що заперечувало б її свідчення. Натомість з нашого дослідження також вийшло, що Вагнер не завжди могла розуміти, що точно бачила. Вона вірно описала, що вона чула від інших, а також що вона сама пережила і бачила своїми очима, але не могла вникнути глибше у світ справців і вгадати, ким вони, власне, були.

Додаток

Витяг з оригінальних свідчень Рузі Вагнер
 Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, «Relacje. Zeznania ocalałych Żydów», sygn. 301/442, t. 1-7.

lg. 144.

WARSZAWA 1945

Pierwsza część egzemplarzu odpada

zawiera często osobiste przeżycia

/w.t. "Ghetto" /

Już pierwsze dni pracylosy przedmak tego, co miało nastąpić. Kospo-
 cowało się zapanie Żydów do pracy. Zadaniem tym obdarzone były spo-
 łeczne środowiska ukraińskiej. Pierwsza praca skapanych, polegała
 na oczyszczaniu i wyrzucaniu trupów z więzień przy ul. Szwarcsty-
 nowskiej, Łaskiego, Wazimierzowskiej /Brygidki/. Była to okropna
 robota, tembardziej, że dozorujący ukraińscy i gestapowscy odcałili
 się do Żydów, jak do morderców tych ludzi i katowali ich przystym

niemilosie. I już wtedy płynęła poczędy potoki łez. Żona, matak i dzieci, których ojcowie i mężowie, szapani do pracy, nie powracali więcej do domu. Następny dzień, wtorek, był zapoczątkowaniem masowych ekscesów ukraińskich na które Niemcy patrzyli z uśmiechem zadowolenia, a które po kilku dniach oni sami przejęli a swe rozpoczęli.

Były to dni i nocie okropnej trwogi. Szako kto spał w mieszkaniu, utrzymo się po piwnicach, strychach i tp. I rozpoczęto już wtedy kombinowanie kryjówek-schronów. A ów wtorek i ja znalazłam się w wielkim niebezpieczeństwie, co też opisaę szczegółowo. Wieszkałam z całą swoją rodziną przy ul. Komarstynowskiej a bezpośrednio w bliskości więzienia przy tejże ulicy. A samego rana owego painfulnego dnia zostały dobiegła słuchy o łapaniu żydów" do trupów". A kamienicy nikt nie odważył się wystawić nosa za brzołę.

Był to bowiem dzień fałszyta ukraińskiego i zapowiadano niespodzianki. Szczegółowa jejtek sprawa dotyczyła mężczyzna. Na l.p. u jednej z lokatorów naszej kamienicy od rylifmy nader szczegółowy rozkład mieszkania.

- 2 -

Z kuchni prowadzili wąskie drzwi do ustępu, który od strony ganku był prawie niewidoczny. Drzwi te zamaskowano przed wejściem kredens i w ten sposób skonstruowano kryjówkę dla mężczyzny. Konował mieszkałyśmy na parterze, bażyliśmy się zostać w mieszkaniu. Cała rodzina zebrała się u wymienionej sąsiadki. Ja zaś zostałam na ganku i parterze, by w razie niebezpieczeństwa dać znak a ostrze dyżurującej na ganku I. Pietra, by mężczyźni ukryli się do ustępu. /Było ich kilkanaście osób i nie mogli bez przerwy siedzieć w tej kryjówce/. Naturalnie nie spodziewaliśmy się, że i kobietom grozi niebezpieczeństwo.

Była godzina 11-ta przedpołudniem. Powiadano, że przez ulicę Ukraińcy prowadzą kolumny mężczyzn i kobiet żydowskich. Jednak nie zdawaliśmy sobie sprawy z tego, co się dzieje. Nagle ukazał się w bramie jakiś wyrostek o fizjonomii bandyty. Z miną pełną sarkazmu

i niemożliwi powiedział do mnie i do sąsiadki, z którą stałam na gan-
ku: "chodźcie - do paniarki popracować trochę". Zamarło we mnie serce,
wzięłam nas do trupów. Jednak bez słowa próby, czy oporu poszłam za
nim, zadzwolona, że na II piętrze zobaczyli już co się święci i zdę-
tą się ukryć. Ledwo wyszłam poza bramę naszej kamienicy, otoczyła
mnie sgraja aliczników. Ćciął jeszcze nie przejrzawszy sytuacji, szłam
popychana, przesturczowana, w kierunku koszar. Przez koszarami stał
szpaler męczyszka, kobiet i dzieciarni - szumowina miasta. Zsunął
zdążyłam objąć wzrokiem widowisko, oślepiło mnie uderzenie w twarz.
Dziki krzyk i wrzaski, ktoś porwał mnie za włosy, rzucając, jak pik-
ka z ręk do ręk, dostałam się we wrota koszar, a stamtąd dzięki
szturchnięciu i kopnięciu wyczołgałam, jak strząka z procy, na dzie-
dzinie. Szokowana i napół nieprzytomna z bólu jednako instyn-
ktownie poszłam, że najbezpieczniej będzie oddalić się ozemprędzej
od wejścia i zabrać do pracy. Skorzystałam więc z chwili, gdy moi
opracownicy przyjmowali następną ofiarę, wykucałam się na środek dzie-

- 3 -

dziesięć, który zasługiwał już setki mężczyzn i kobiet i dzieci. "Cóż tu jest do roboty? spytałam najbliższą tawarską niedzielę" "Proszę nie rozmawiać" odparła zapytana, "proszę nachylić się i zbierać rękoma piasek do kupki, gdyż jeżeli jakiś wyrostek zobaczy, że pani tego nie robi, narazi się pani na dalsze anęcanie i biele". Nie potrzebowałam więcej wyjaśnień. Zrozumiałam. Dawiałam się pracy przy trupach, a spotkało mnie coś znacznie gorszego. Nie praca, była celem dla którego wprowadzono tu oraz więcej nieszczęśliwych ofiar. Pray pomaiałam sobie opowieści z czasów pogromów Chmielnickiego. I teraz rozumiałam, że dał ja i moi nieszczęśliwi tawarsze niedoli padliśny ofiarą takiego pogromu.

Z siebie wałam stoicyzmem zabrałam się do pracy. wark utkwiałam w bramę wejściową i z ulgą skonałatowałam, że między wyrzuconą raz po raz pokrzawionych ciała, nie było nikogo z moich najbliższych. Tymczasem "zabawa" wznagała się. Nieludzkie krzyki, rozbite głowy,

zmasakrowane ciała i upiornie zniekształcone oblicza bitych, salame
krwią zniekształconą z błotem, przyczyniały się do rozpętania instynktów
śladnej krwi i wyjącej z rąkoszy, tłuszczy. Ondlaże kobiety i starców,
leżących już prawie bez ducha naszemi, okładano jeszcze z pamiętali
pałkami już-żewie-pałkami, kopano i wleczono po ziemi. Rozszalała
borda sabała coraz nowych emroji. Z okaleczonych i posiniałych
ciał zdzierano ubrania, bez różnicy mężczyzna, czy kobieta. By, któ-
ryś miałby już ten czyściec poza sobą i schyleni zmiałaliśmy gr-
liwie, rekonapiasek z podwórza, patrzyliśny ze zgrozą na te sceny,
a krew zamiarała nam w tyłach. A gdy nienasyceci oprawy szarli
z jawniej kobiety całą jej odzież i kijami okładali bezlitośnie
nagle ciała, przechadzający się po dziedzińcu niemieccy żołnierze,
przeszeli przez nas, o interwencji, odpowiadali: "Das ist die Sache
der Ukrainer", tożca pedym spróbaty, dla ich czynów. Przechadzali
się z minami władców i fotografowali nagie kobiety katowane:

- 4 -

"Das wird in Stürmer sein" cieszyli się, że ich współrodacy będą mieli możność oglądać wyzyny swych walczących dla dobra ludzkości, mężów i synów.

Po kilku godzinach naszej pracy, w ciągu których sprawadano wciąż nowe ofiary, dziadziniec był wymieciony, jak marmarowa posadzka. Kazano nam ustawić się pod ścianami murów otaczających dziadziniec. Czuliśmy, że zbliża się nasza ostatnia chwila.

- Teraz nas rozstrzelają - przebiegł trwałliwy, rozpoznałszy szept, pośród drżącej masy. Mnie było to w tej chwili obojętne, wleju jednak z pośród nas, nawet mężczyźni, jeśli przepłatać swe jęki z bólu, płaczem i śluzem za życiem, które przyjdzie im teraz tak wzdostąpić i za swoją rodziną, której już nie zobaczą. Próbowałam im wyperśwadować, że wszystko jedno, czy zginą dziś czy jutro, bo przecież dziśniejsze wyczymy, są tylko pozostałkiem tego co nastąpi. Lecz nie rozumieli nawet moich słów.

Wszyscy pchali się instynktownie w tył w nadziei, że kula nie do-
sięgnie tak daleko, może zaszkodzi go o mało stojącego przed nim.
Ja stanęłam na samym przedzie. W tym wszystkim, co przeżyłam
i widziałam, czułam ogromną spójność i niechęć do dalszego życia.
Ponadto byłam bardzo oszabiona i nie mogłam znaleźć okropnej woni
błwi zakrzepła na otwartych ranach.

W pewnej chwili poczułam jakęś ulgę, straciłam świadomość rzeczy-
wistości. Trwało to ułamek sekundy. Ktoś stojący obok mnie, widząc,
że mdleję podtrzymał mnie i przywrócił do przytomności i słowami:
"niechcie paani usiądzie, bo pani mdleje". Usiadłam naziemi
z uczuciem żalu, że przerwano mi błogą chwilę nieprzytomności.

Błogoszona masa szambionych i zmaltretowanych ludzi
śledziła teraz każde poruszenie prowadzących pogrą, z napięciem
wyczekując dalszego biegu wypadków. Ale jakoś nie spieszało im
było zakończyć z nami. Rozwydrzonej hołocie nie wystarczała sama
krew i ponętanie. Chcieli z tej zabawy wynieść bardziej materialne

- 5 -

korsyści.

Przed drzwiami, zapętając naszą niesześciwliwych ofiar, stałyśmy ulicznice ze swobodnymi łapaniami i jak władzynie rozkazwały ściegając z nas obuwie, czy inne części garderoby, które im przypadły do gustu. Potem kazano nam oddać nasze dokumenty, w szczególności paszporty sowieckie.

Jeden ze zbirów ogłosił, że jeżeli przy którymkolwiek z nas znalaziono zostaną jakiegokolwiek pieniądze, pierścionki, lub inne kosztowności, wówczas biada nam. Łajdak, nie spodziewał się nawet, jaki bogaty plon przyniesie to jego nielene zarządzenie.

Ze wszech stron zaczęły wyrzynać na śródek dądzinca banknoty 50 i 100 - rublowe, pierścionki zegarki i różne inne kosztowności. Wytuzosno daleko od siebie, by brać choć "parowie naszego tycia i śmierci, "15-letni smarkacze, nie spostrzegli, od kogo

dsne przedmioty pochodzą.

Kto tego nie widział, nie uwierzy, iż tysiące rubli w banknotach i złocie walają się po ziemi, a bohaterowie dnia, żapczywie zbierali nasze mienie.

/Zaczynam, że w spisanych tu wspomnieniach, niema ani krstki przesady, wręcz przeciwnie, nie jestem w stanie odmalowa tego, co widziałem wtedy moje oczy i uszy uszy słyszały:/

Opisuję dzieje we Wrocławiu, ale stosownie do późniejszych władomoci nadeszłych z innych większych, lub mniejszych miejscowości, były one wszędzie identyczne, bo prowadzone według z góry ustalonego programu i wykonywane przez ten sam "burzniczy materiał", który wszędzie przy pomocy miejscowej szumowiny dawał swoje wstępy, pozostawiając za każdym razem jakie krwawy plom:/

Również i ja uległszy ogólnej psychodzie, odrzucałam da-

— I kto od siebie woreczek ze spórą sumą pieniężną i bituterją, jaki

- 6 -

miałam przy sobie. Przyniem się, że nawet żałowałam tego czynu, nie dłatego, że śal mi było pieniełdy, lecz wydało mi się głupiem, iż obojętna zupełnie wobec śalerci, której się spodziewałam, uleklam się bezcelnej groźby Łajdała.

W międzyczasie zbliżał się wieczór i zaczęto przebąkiwać, że ma ją nas wypuścić. Chłód wieczorny orzeźwił mnie trochę, wstałam więc i rozglądałam się. W tłumie zobaczyłam nabiegłą krowią i posłaniszoną twarz mojej sąsiadki z parteru p. Vikenes. Podeszłam do niej i dowiedziałam się, że moja 16-letnia podówczas siostrzyczka Sela, również się w tym tłumie znajduje. Zszyłam z bólu. To dałitatac, wąż dniecko, w tym kropnym piekle i w ddaaktu same i opuszone. Przeszło godzinę obiegałam dziedziniec dookoła, wkałając rozpaczliwie "Salunio" Basseches". Jednakże asprabno. Błagałam p. V., by poszła ze mną wskazać mi miejsce, gdzie widziała moją siostrzyczkę. Jednak obojętna na mój ból, czy też zaabsorbowana

своім власnym, nie obciała się ruszyć z miejsca, z daleka tylko wkrusują mi miejsce, w którym mam odszukać siostriżyczkę.

Nie zważając na jęki i orzekleństwa, przepychałam się między leżąymi na ziemi, jęczącymi z bólu i słabienia, ludźmi. Naślazłam wreszcie Kalusię z pokrwawioną twarzą i nabrzmiałymi wargami. Przytuliliłam ją do siebie i rozpłakałyśmy się obie.

Kociuszka mnie, że nikomu więcej z naszej ukochanej rodzinki nic złego się nie stało, bo kotry nie mogąc otworzyć drzwi, pociągnęli ją za sobą i odeszli.

Łoa obciął, że i ona miała przy sobie kosztowności manusi i pieniądze. które Marula zawiesiła jej w wieszaku na szyji. Biedactwo nażyłszy, że mają nas wypędzić, martwiła się bardzo stratą tego majątku. Kociuszka ją naturalnie, potem wyobrażam gdzieś do garści trochę wody, by zwilżyć jej suchałe kwiły wargi.

Wyjeżdzam na dzieciznu zapanowała cżywienie, warząła na-

- 7 -

dzieja, że pogłaskał naszym wypuszczeniu są prawdziwe. Już ustawiły się pary i pierwsza kolumna opuściła dziedziniec. Tu i ówdzie leżały trupy starców i staruszek, które nie wytrzymały tortur, oraz takich, którzy dogasali na skutek otrzymanych ran. Niestety nikt nie trzaszył się o nich. Jeszcze nie pewne czy nas wypuszczają, czy też prowadzą gdzieś indziej, stanęliśmy w szeregu i po chwili wyszły na ulicę. Kilka kroków i byliśmy w domu.

— Całodzienne jak i okrzyki

. na myśl, że my jesteśmy między tymi nieszczęśliwymi.

Następnego dnia dowiedziałem się, że program odbywał się w całym mieście równocześnie z tą różnicą, że ludzie zabrali na świątecznego, czy do Brygidek, nie zobaczyli już więcej świata. Przych tego z mieszkań wyrobowano co się dało, a czego nie można było zabrać, rozbestwione indywidua niszczyły, a nawet

popełaczy namiętności. Ślady tego wandalizmu widoczne były i w naszej kamienicy.

Takie było nasze pierwsze przeżycie po zdobyciu Lwowa przez Niemców.

Następne dni i noce płynęły nam w śmiertelnej trwodze. Spadano pocami do mieszkań, rabowano i zabierano męczeńską.

Po 8-ju, czy 10-ciu dniach użyczy się pierwsze ogłoszenie dotyczące ograniczenia praw dla Żydów.

Wszystkim Żydom obojga płci, w wieku od 14 - tu lat w zwykłym nakazem oznaczenie na prawej ręce powyżej łokcia małej czapki sacer. 8. cm. za patrzanej niebieską tarczą Dawida.

Zabroniono nam wychodzić po godz. 6-jej wieczorem, jeździć tranzajem, opuszczać miasto, a nawet za chodzenie chodnikiem. Rozwyrznięci Niemcy okładali Żydów napałkami.

Na placach walno nam było zapatrywać się w jarzyny i t.p.

tylko w rzecziagu dw